

**Ceràmiques amb motius
heràldics d'època
medieval trobadas a sa
Calatrava (Palma)**

M. Magdalena Riera
Francisca Torres
Bartomeu Bestard

Mayurqa (2009), 33:
207-217

CERÀMIQUES AMB MOTIUS HERÀLDICS D'ÈPOCA MEDIEVAL TROBADES A SA CALATRAVA (PALMA)

Maria Magdalena Riera*

Francisca Torres**

Bartomeu Bestard***

RESUM: Amb el present article es vol donar a conèixer l'existència de ceràmiques medievals valencianes recuperades en dues intervencions arqueològiques distintes de la ciutat de Palma: de Can Desbrull i dels solars situats a sa Calatrava, entre el carrer del Bastió d'en Berard i la plaça de Llorenç Villalonga. Els conjunts es caracteritzen per la decoració emblemàtica realitzada per encàrrec.

PARAULES CLAU: ceràmiques medievals, Palma, Balears.

ABSTRACT: Until 2005, nothing was known about ancient times in Portocolom, one of Mallorca's finest natural ports. Archaeological work executed between 2005 and 2007 because of the dredge considerably increased historic data on Portocolom during late Antiquity.

KEYWORD: Late antiquity, Mallorca, underwater archaeology, ceramics, trade.

Les decoracions amb motius heràldics i pseudoheràldics són freqüents a les produccions medievals ibèriques a partir del segle XII i són emprades tant a les produccions nasarites de Granada com a les valencianes, catalanes i aragoneses.

Així i tot, seran les produccions valencianes del segle XV les que es dedicaran amb més intensitat a la producció d'objectes decorats amb motius heràldics o amb altres tipus d'emblemes. Els gerrers valencians rebien, sobretot, encàrrecs de producció de grans conjunts de rajoles decorades amb motius heràldics per a la pavimentació d'edificis públics i privats.

En el present estudi volem donar a conèixer algunes de les ceràmiques decorades amb motius heràldics trobades a la ciutat de Palma.¹ En aquest punt, cal fer tres precisions sobre el tipus de material ceràmic que és objecte d'anàlisi:

* Arqueòleg. Ajuntament de Palma: <mmrierafrau@hotmail.com>.

** Directora de l'excavació arqueològica dels solars del carrer del Bastió d'en Berard i de la plaça de Llorenç Villalonga de sa Calatrava, Palma: <tofol@pereseda.com>.

*** Cronista de la ciutat. Ajuntament de Palma.

¹ Per a qüestions terminològiques, vegeu Alvaro Zamora, 2005.

- Es tracta d'atuells de servei de taula trobats en excavació arqueològica i, per tant, amb un context topogràfic i cronològic ben determinat.
- Tots els objectes estan decorats amb emblemes dibuixats amb la voluntat d'identificar el propietari de l'objecte o qualsevol altra circumstància, però que no responen a la repetició d'escuts com a motius decoratius.
- A hores d'ara, no és encara possible la identificació de tots i cadascun dels emblemes, sobretot per la manca de coneixements sobre el tema a l'àmbit mallorquí medieval.

Les ceràmiques decorades amb emblemes, generalment escuts d'armes, són sempre peces d'encàrrec. El procés d'encàrrec és bastant complex i segueix una sèrie de passes que han estat definides per V. M. Algarra per a les produccions de rajoles a partir de l'anàlisi dels registres notariais (1998, 151):²

- 1r – El propietari manifestava el desig d'adquirir un producte amb unes característiques determinades que segurament ell mateix havia definit.
- 2n – En alguns casos complexos, un professional de pintura devia fixar un model a partir de les indicacions del propietari. En el cas de les vaixelles trobades a Mallorca, creiem que aquesta funció la podria acomplir l'escrivà mateix.
- 3r – El notari redactava els termes del contracte i indicava els motius decoratius de les peces.
- 4t – El gerrer elaborava el producte a partir de les indicacions que havia rebut.
- 5è – Una vegada realitzades les peces, eren estibades en alfàbies i transportades, evidentment per mar, fins a Mallorca; en aquests casos no eren redistribuïdes.

De moment, no s'ha localitzat cap contracte relatiu a encàrrecs mallorquins, tot i que no pot descartar-se'n l'existència. També podria donar-se el cas que els contractes notariais fossin solament redactats quan es refereixen a encàrrecs de rajoles, que poden afectar milers d'objectes i que fan necessari garantir tant les característiques del producte com el pagament.

Probablement, en el cas de vaixelles de taula, bastaria la redacció de documents no protocol·litzats i el procés podria ser controlat pels mercaders que protagonitzaven l'estreta relació comercial entre València i Mallorca.

Endemés, tot aquest procés provoca efectes ben visibles en l'aparença externa dels objectes. La precisió en el dibuix, que fa que l'emblema sigui perfectament reconeixedor, es manifesta en la utilització de pinzells molt fins, per controlar més bé el traçat del dibuix i, per tant, la quantitat de vernís colorat que s'aplica és molt més petita. El resultat són dibuixos molt precisos i, generalment, d'un blau cel més pàl·lid que el que presenten els motius pseudoheràldics o altres decoracions no estrictament d'encàrrec. Aquestes darreres característiques no són aplicables a les rajoles, en què el motiu es converteix en seriat només a força de repetir-lo.

El primer dels conjunts procedeix de la unitat estratigràfica 45 de l'excavació del jardí de Can Desbrull, actual seu del Museu de Mallorca.³

² S'ha definit el mateix procés per a l'encàrrec de les peces localitzades a Florència. En aquest cas, es converteixen en fonamentals les companyies comercials florentines instal·lades a la ciutat de València. (Spallanzani 2006, 47).

³ Per a informació sobre els resultats generals de l'excavació arqueològica, vegeu: Riera Frau [et al.] 1990, 285-303.

Es tracta del reble d'un gran pou negre/escombrera cilíndric de quasi cinc metres de profunditat, excavat al pati d'una de les cases medievals que foren arrasades per a la construcció de l'edifici actual.

El material localitzat està format per gran quantitat de ceràmiques, moltes d'aquestes de servei de taula, importades de Granada, València i Barcelona. La seva cronologia abraça sobretot el segle XIV i no apareixen objectes corresponents a les denominades sèries clàssiques de Manises, clarament del segle XV.

El conjunt està format pels objectes següents:

1) Base anular de plat decorat en blau (fig. 1, 1). Conserva tan sols una part de la decoració que, tal volta, podria identificar-se amb un bàcul. Es tracta d'un emblema no heràldic i falta la vasa en forma d'escut (N.I.M.M.⁴ 22766).

2) Base anular d'escudella decorada en blau sobre blanc (fig. 2, 2). Es conserva part d'un escut quarterat; al nivell inferior són perfectament visibles una flor de llis i un creixent de lluna (N.I.M.M. 22760).

3) Tres escudelles completes pràcticament idèntiques amb base de repeu anular, cos hemisfèric i vora recta. Les tres presenten el mateix emblema (fig. 1, 2), un escut que conté un signe semblant a les marques de mercader conegudes i realitzades sobre altres suports (N.I.M.M. 22761, 22762 i 22765).

L'estat fragmentari de les dues primeres escudelles fa difícil la identificació dels emblemes, si bé sembla clar que en la segona es va representar un escut familiar amb representació de quatre llinatges.

Les tres darreres presenten marques de mercaders o de companyies mercantils, uns emblemes identificadors utilitzats tant a la documentació (Spallanzani 2006, 177) com per a molts altres usos, com les marques als embalatges comercials o, fins i tot, a les laudes sepulcral. De fet, al claustre del convent de Sant Francesc de Palma es conserva la de la família Pardo i s'hi troben representats tant l'escut heràldic com la marca comercial. L'estructura és molt semblant a les aquí descrites, amb creu i aspa, però, en el cas de la marca dels Pardo, en lloc del cercle a la part inferior es localitza un signe alfa que arranca de la base cap a la dreta. En aquest cas, el signe se situa dins un marc romboïdal i deixa la forma d'escut per a l'emblema heràldic.

M. González Martí, a la seva obra *Cerámica del Levante Español* publica un important conjunt de rajoles decorades amb emblemes molt semblants, però considera que es tracta de distintius del taller productor. A parer nostre, no s'arribà a plantejar cap altra possibilitat, tal volta per simple desconeixement de l'emblemàtica nobiliària o gremial.

Les decoracions publicades per M. González Martí (1952, t. II, pàg. 100-108) comparteixen moltes de les característiques de l'emblema localitzat a Palma: eix central vertical creuat per línies perpendiculars o obliqües recolzat sobre un cercle que conté un motiu independent, línies, punts o lletres.

El segon conjunt procedeix de les unitats estratigràfiques 1 i 6 del tercer solar de l'excavació del carrer del Bastió d'en Berard de Palma. Ambdues unitats estratigràfiques cobreixen un nivell de cendres que és el que segella el nivell d'enterraments de les víctimes de la pesta negra de 1348.

Endemés d'aquesta data post quem, els materials d'aquest nivell són semblants als localitzats al pou negre de Can Desbrull i hi manquen també les sèries clàssiques de Manises del segle XV.

⁴ N.I.M.M. és la sigla per número d'inventari del Museu de Mallorca.

Per entendre el context en què es trobaren aquestes peces, és necessari explicar que a l'època medieval el solar de l'excavació formava part de l'hort del convent de Santa Clara. És ben coneguda la problemàtica derivada de la utilització de part d'aquell gran hort com a cementiri d'empestats quan estaven ja completes totes les necròpolis de la ciutat de Palma.⁵ Durant l'epidèmia, les monges foren obligades a cedir part del seu hort perquè pogués ser utilitzat com a lloc d'enterrament.⁶ No obstant això, el convent no perdia la propietat sobre la terra i la presència de les capes de cendres fa pensar que, un cop acabada la pesta, el cementiri fou celat per cendres i la terra fou cultivada novament per les monges. Malgrat que posteriorment el convent vengué les terres, l'existència d'un cementiri en aquest lloc segurament es mantenia en la memòria popular.

El conjunt està format pels objectes següents:

1) Base d'escudella amb repeu i decoració heràldica en blau (fig. 1, 3). Vora francesa. Escut capat alçat corbat (que representa una copinya) i dos estels de vuit puntes al cap que la flanquegen. Representa el llinatge Santjust. (Núm. inv. E 24 E6-40).

2) Base d'escudella amb repeu i decoració heràldica en blau (fig. 1, 4). (Núm. inv. E 24 E6-41).

3) Base d'escudella amb repeu i decoració heràldica en blau (fig. 1, 5). Vora francesa. Escut losanjat i dextrat partit en pal. Podria representar el llinatge Galiana o Malferit. (Núm. inv. E 24 E6-42).

4) Base d'escudella amb repeu anular i decoració heràldica en blau (fig. 2, 1). Presenta dues línies incises paral·leles postculta a la part exterior de l'anell de la base. Vora francesa. Escut cotissat. Representa el llinatge Nunis. (Núm. inv. E 24 E6-43).

5) Base d'escudella amb repeu anular que no conserva decoració (fig. 2, 3). Presenta un cercle incís postculta a la part interior de l'anell del repeu. (Núm. inv. E 24 E6-44).

6) Escudella hemisfèrica sense repeu i amb vora recta decorada en blau sobre blanc (fig. 2, 4). Al centre de l'interior de la base presenta un emblema geomètric sense característiques heràldiques, segurament una marca comercial. (Núm. inv. E 24 E1-51).

7) Escudella hemisfèrica amb repeu i vora recta decorada en blau sobre blanc (fig. 3, 1). Presenta dues línies verticals paral·leles incises a la part exterior del cos. Vora francesa. Una lletra «F» plena. Podria representar el llinatge Font o Fullana.⁷ (Núm. inv. E 24 E1-54).

8) Base d'escudella amb repeu decorada en blau (fig. 3, 2). Presenta quatre línies incises paral·leles a l'exterior de l'anell de la base. (Núm. inv. E 24 E1-55).

⁵ A Palma es coneixen quatre cementiris improvisats durant la pesta: a Santa Magdalena, a la Porta de l'Esvahidor, a Portopí i a l'esmentat hort de Santa Clara. (Rodríguez Tejerina 1981, 109).

⁶ El 6 de maig de 1348, es decidí utilitzar dos trossos de terra del monestir per sepultar els cadàvers dels empestats perquè els llocs d'enterrament habituals no eren suficients. Les monges s'hi oposaren per no perdre els drets sobre la terra, però finalment hi consentiren. No obstant això, posaren una sèrie de condicions: que les terres fossin les més allunyades del convent; que els morts s'enterrassin a profunditats perquè «cap corrupció tenguí força de propar-se a les senyores del monestir» i, finalment, que un cop acabada l'epidèmia i passat un any, s'haurien «d'exhumar els cossos dels difunts sepultats en els avantdits patis i fer tornar aquests patis a la profanitat com avui són profans». (Sastre i Barceló, 1993, 53-55).

⁷ Si la lletra «F» fa referència a la inicial del llinatge, podrien ser un dels assenyalats i que estan documentats al monestir de Santa Clara: Font o Fullana, per exemple (AGUILÓ 1895, 202).

9) Base d'escudella amb repeu decorada en blau (fig. 3, 3). Presenta una alineació de tres punts incisos postcuita a l'exterior. Vora francesa. Banda losanjada. Representa probablement el llinatge Camaró. (Núm. inv. E 24 E1-57).

Entre la ceràmica trobada a l'excavació, hi trobam un conjunt de peces que es presenten blasonades per diferents escuts. La representació heràldica d'aquestes peces té com a denominador comú que es presenten totes dibuixades exclusivament en blau sobre blanc, les peces o figures apareixen pintades de forma molt esquemàtica i la vora o contorn dels escuts és sempre la francesa. No és gens estrany que s'utilitzi la vora francesa, car fou la forma de representació més usada, sobretot durant els segles XIV i primera meitat del XV.

Pel que fa a la tasca d'identificar les famílies o llinatges que representen dits escuts, cal dir que no sempre s'assoleix amb èxit. Bàsicament per dues raons: primerament, perquè encara desconeixem com eren moltes de les armes pertanyents a famílies mallorquines de l'època medieval; en segon lloc, perquè amb aquestes representacions heràldiques sobre ceràmica s'obvien els colors i metalls originals dels escuts, sovint elements fonamentals a l'hora d'identificar les famílies. Així doncs, només els escuts que presenten una combinació de peces o figures molt característiques permeten identificar els llinatges. És el cas de l'escut dels Santjust,⁸ una copinya flanquejada per dos estels; o el cas de les cotisses dels Santjoan, família prou coneguda a Mallorca i documentada al monestir de Santa Clara.⁹ En canvi, n'hi ha d'altres com un escut xebronat que, sense conèixer-ne els metalls i colors, no podem saber si fa referència a la família Borrassà o a la família Vives, per exemple.

Les escudelles procedents del solar del convent de Santa Clara foren encarregades per a ús personal de les monges residents al convent. Els emblemes heràldics i mercantils foren elements que bastaren per identificar la propietària de l'objecte, però l'ús de les escudelles no finalitzà amb la seva mort.

Encara avui, les monges contemplatives marquen els seus objectes per tal de distingir els de propietat privada dels d'ús comú i, entre aquests, els propis de cada espai del convent.

Per exemple, als convents de Santa Magdalena de Palma o de Sant Bartomeu d'Inca continua encara avui el sistema de marques per a la identificació de determinats objectes de propietat privada. Cada monja té un signe propi, normalment basat en la combinació de guions, punts i cercles (Riera Frau [et al.] 2008, 121-128).

Cal tenir present que els signes han de poder ser executats sobre una gran varietat de suports: ceràmica, tèxtil, fusta...

La ceràmica és possiblement el material més resistent, si no es fragmenta per fractura. Així, al convent de Sant Bartomeu d'Inca es conserven objectes que presenten fins a sis marques de propietat successives. En el conjunt d'escudelles valencianes procedents del

⁸ La família Santjust ha estat documentada el 1359, quan ingressà al monestir de Santa Clara Saurina Sant Just, filla d'Andreu de Sant Just, «burgès de Mallorca» (SASTRE I BARCELÓ 2006, 84 i 85), data que s'ajusta a la cronologia de les ceràmiques aquí estudiades. Per altra banda, als anys setanta del segle passat, fent una sèrie de cales a uns arcs diafragmes del monestir, restà a la vista un escut que l'arquitecte Gabriel Alomar va identificar, som de l'opinió que erròniament, com les armes de la família Vida (ALOMAR 1976, 25) i que en realitat s'haurien d'identificar com les dels Santjust.

⁹ Per exemple: Elisabet Sant Joana apareix dos pics a la nòmina de les monges de 1579, del monestir franciscà (AGUILÓ, op. cit., 202).

convent de Santa Clara, s'han recuperat un conjunt d'exemplars que foren utilitzats quan els emblemes heràldics havien perdut sentit i la identificació es realitzà mitjançant incisions, evidentment postcuita, de conjunts de línies o punts situats aleatòriament a l'interior, l'exterior, el cos o la base dels objectes. No es pot rebutjar que els altres exemplars també presentassin marques de més d'una propietat, però el seu estat fragmentari no permet ni rebutjar ni afirmar tal possibilitat.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ, E. de K. (1895): «Nómina de las monjas de Santa Clara en 1579». Butlletí de la Societat Arqueològica Lul.liana, 6, Palma.
- ALOMAR ESTEVE, G. (1976): «Iconografía i heràldica de Sancha de Mallorca». Butlletí de la Societat Arqueològica Lul.liana, 25, Palma.
- ALGARRA PARDO, V. M. (1998): «Azulejería gótica valenciana. Canal de mensajes de identificación social (estilo, espacio, usuarios)». Ceràmica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals. Monografies d'arqueologia medieval i postmedieval. Barcelona, 145-163.
- ALVARO ZAMORA, I. (2005): «La emblemática en la cerámica». Emblemata. Revista aragonesa de emblemática, XI. Saragossa: Institución «Fernando el Católico», 349-401.
- GONZALEZ MARTÍ, M. (1952): Cerámica del Levante Español. Siglos medievales. València.
- RIERA FRAU, M. M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; SOBERATS, N. (1990): «La casa de época almorávide del subsuelo del Museo de Mallorca». La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la Arqueología. Granada, 285-303.
- RIERA FRAU, M. M. [et al.] (2008): «El patrimoni historicoartístic del convent de Sant Bartomeu d'Inca: la necessitat d'un pla de gestió». VIII Jornades d'Estudis Locals, Inca, 2007, 121-128.
- RODRÍGUEZ TEJERINA, J. M. (1981): Historia de la medicina en Mallorca. Desde sus orígenes al siglo XVI. Palma.
- SASTRE BARCELÓ, J. C. (1993): Santa Clara de Palma. Vida quotidiana en un monestir medieval. Palma.
- SASTRE BARCELÓ, J. C. (2006): Espiritualitat i vida quotidiana al monestir de Santa Clara. Palma.
- SPALLANZANI, M. (2006): Maioliche ispano-moresche a Firenze nel Rinascimento. Florència.

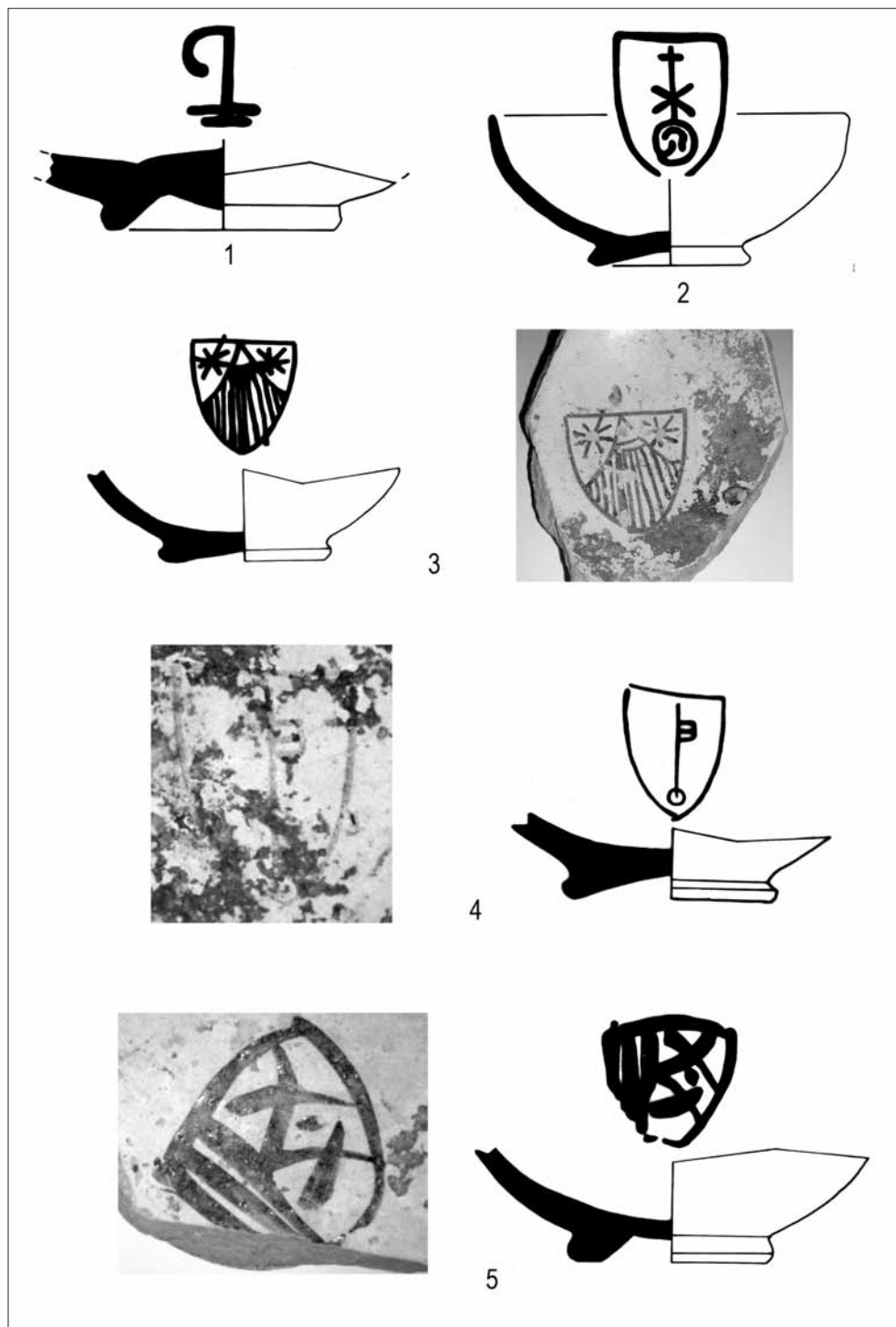

Fig. 1: 22766; 22761; E 24 E1-55, E 24 E6-41; E 24 E6-42.

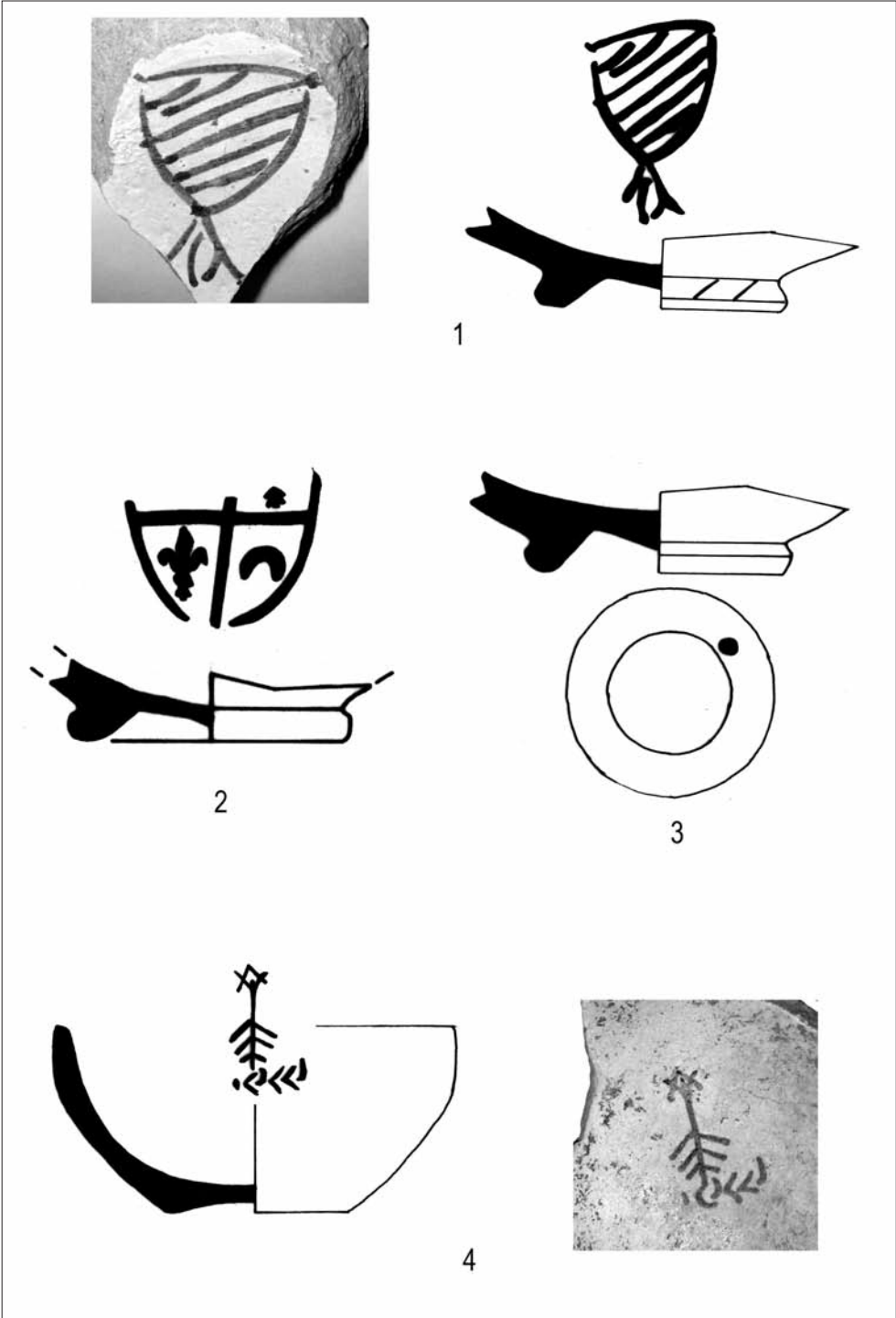

Fig. 2. E 24 E6-43; 22760; E 24 E6-44; E 24 E1-51.

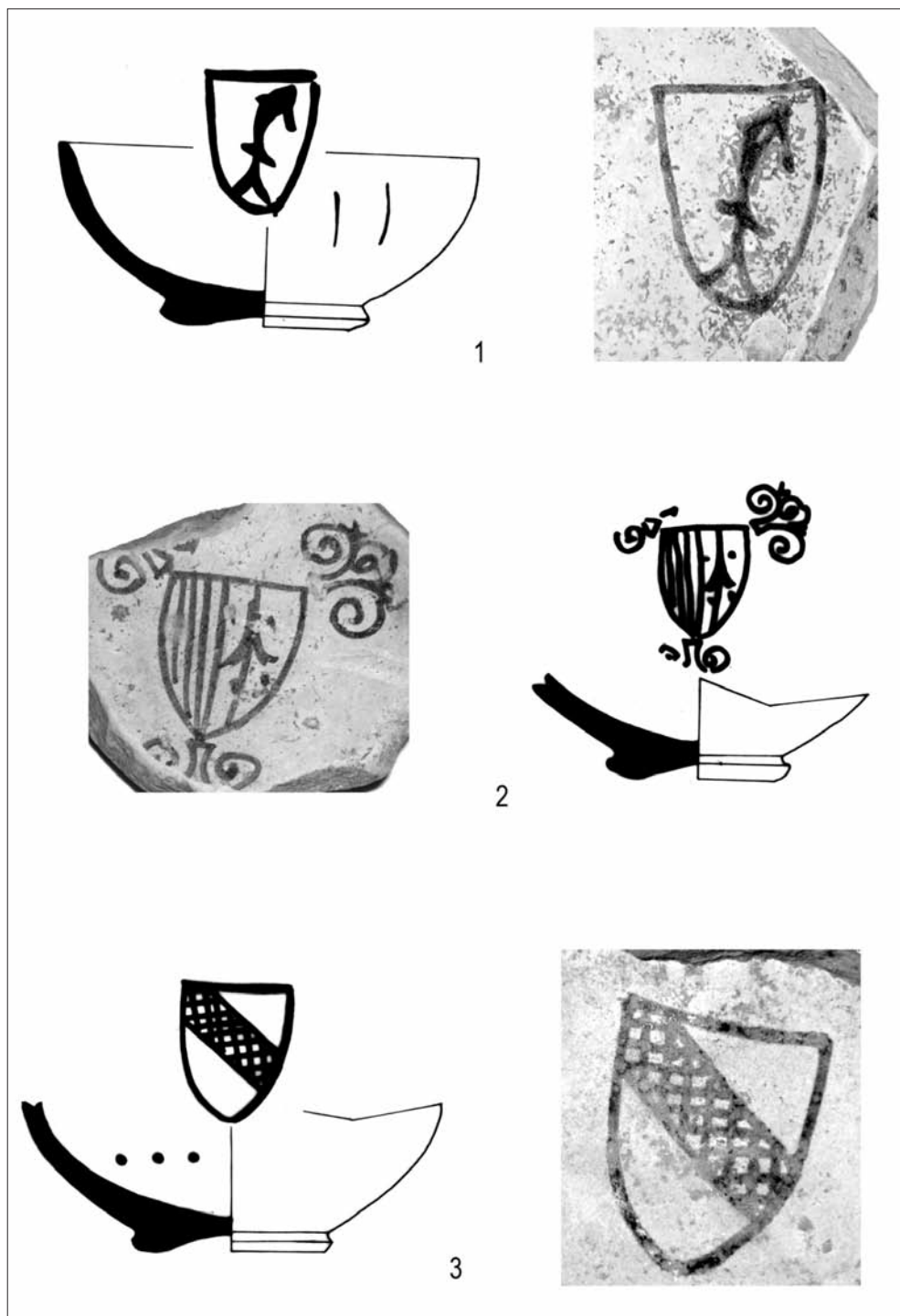

Fig. 3. E 24 E1-54; E 24 E1-55; E 24 E1-57.